

ТЕОРЕТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНІ ПРАВА»

У статті здійснено аналіз сутності поняття «соціальної права людини». Проаналізовано міжнародні та вітчизняні концепції розуміння поняття соціальних прав. Уточнено визначення поняття «соціальні права».

Ключові слова: соціальні права, забезпечення, реалізація, права, гарантії, людина, суспільство, соціальна безпека.

Постановка проблеми

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Випадок основного матеріалу

у текстах законодавчих та підзаконних актів правильних і зрозумілих наукових визначень актуальних понять галузі державного управління стане суттєвим каталізатором у процесі підвищення рівня доступності державних та муніципальних послуг для кожного пересічного громадянина України, фундаментом його правової захищеності та фактором підвищення довіри до влади.

2. Пропонується запровадити комплексний категоріально-критеріальний науковий підхід з формування дефініцій у загальну методологію створення цілісних терміносистем як у теорії державного управління, так в інших галузях науки, зокрема соціальних комунікацій, педагогіки та психології.

3. Рекомендується використовувати у процесі проведення статистичних досліджень для виявлення оптимальних значень нових або існуючих термінів (понять) певні критерії відкритої системи згідно з відповідними категоріями та вимог до окремої галузі чи сфери. Наприклад, при анкетуванні респондентів з числа науковців та викладачів слід використовувати критерії, що відповідають логіко-гносеологічній та лексико-лінгвістичній категорії, а якщо опитування проводити серед державних службовців – краще використовувати політико-правову, або інформаційно-комунікативну категорію.

Запропонована авторська модель відкритої системи не є догматичною та потребує наукового обговорення та дискусії. Визначенню характеристик кожного критерію та категорії формування дефініцій понятійно-категоріального апарату науки державного управління автор приділить увагу в подальших наукових розробках.

Література.

1. Бойко-Бойчук О. Семантичний аналіз та визначення категорії «Державне регулювання» / О. Бойко-Бойчук // Вісник НАДУ. – 2007. – № 3. – С. 46–58.

2. Савицький В. Т. Документаційне забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування України: монографія / В. Т. Савицький ; за ред. В. М. Олуйка ; Хмельницький ун-т управління та права. – К. : КНТ, 2008. – 324 с..

3. Организация работы с документами. Учебник / под ред. В. А. Кудряева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 592 с.

4. Пособие по регламентации и стимулированию [Электронный ресурс] / Технологии регламентации деятельности и стимулирования труда. – Режим доступа: http://www.upravtech.ru/book/list.php?SECTION_ID=113. – Заголовок с экрана.

5. Термінологічна робота. Словник термінів. Частина 1. Теорія та використання (ISO 1087-1:2000, IDT): ДСТУ ISO 1087-1:2007. – К.: Держспоживжстандарт України, 2008. – 35 с.

6. Матвеев Є. Е. Організація регіональних систем інформаційного забезпечення транскордонного співробітництва: дис. канд. екон. наук: 08.10.01 / Матвеев Євгеній Едуардович. – Л., 2005. – 213 с.

7. Карпенко А.В. Критерии формирования дефиниций понятийно-категориального аппарата сферы предоставления управленческих услуг органами государственной власти и местного самоуправления Украины / А. В. Карпенко // Вестник государственного и муниципального управления: культурно-просветительский и образовательный журнал Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации». Орел: изд-во Орловский филиал РАНХиГС, 2012. – № 1. – С. 10–18.

Мета

У системі основних конституційних прав і свобод людини особливе місце займають соціальні права, реалізація яких надає їй можливість здійснювати відповідну поведінку або діяльність у соціальній сфері. Реалізація соціальних прав людини сприяє формуванню і укріпленню соціальної держави, а також здійсненню соціальної функції держави. Разом з тим, на сьогоднішній день соціальні права є найменш реалізованою і забезпеченою групою прав.

Важливі теоретичні положення для даного дослідження містять праці вітчизняних і зарубіжних вчених, в яких висвітлено проблеми реалізації соціальних прав і свобод, а саме: А. Колодія, В. Копейчикова, В. Погорилка, Ж. Пустовіт, П. Рабіновича, О. Скакун, О. Скрипнюка, О. Фрицького, Ю. Шемшученка, О. Лукашова, Б. Топорніна, В. Первалова, В. Трощинського, В. Скуратівського, Е. Лібанової, В. Колісника, Ю. Дмитрієва, С. Прилипка та інших.

Належним чином оцінюючи роль наукових напрацювань за темою, слід зазначити, що відсутнє єдине тлумачення соціальних прав, що в свою чергу призводить до суперечок та колізій щодо їх практичного застосування.

Метою роботи є дослідження існуючих підходів до інтерпретації та уточнення визначення поняття «соціальні права».

Досягнення поставленої мети зумовило вирішення наступних завдань:

- вивчення конституційно-правової природи соціальних прав;
- уточнення поняття та сутності соціальних прав людини.

Соціальні права становлять досить складну категорію. Про це свідчить відсутність загально визначеного єдиного поняття соціальних прав людини, а також окресленого переліку прав, які становлять зміст соціальних прав.

Поняття «соціальні права» є похідним від категорій «право» та «соціальне», тому для вирішення поставленої мети потрібно, перш за все, дати визначення даним категоріям.

Найбільш повно і ґрунтовно визначення поняття права надано доктором юридичних наук, академіком Національної академії правових наук України О. Ф. Скакун: «право – система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу» [17, с. 216].

В словнику термінів і понять за редакцією Є. А. Козловця, «соціальне» визначено як сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегровану індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності, в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, у ставленні до свого місця в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя [8, с. 261].

Цікавим є інтерпретація соціального соціологом Алан Г. Джонсоном. Він стверджує про те, що соціальне виявляється у політико-економічних процесах, результатом яких є розподіл багатства, прибутку, продуктів харчування тощо, які в свою чергу визначають умови існування людства [5, с. 243].

Найбільш повне і змістовне поняття соціального з позицій науки державного управління запропоновано ученими В. П. Трошинським та В. А. Скуратівським. Науковці зауважують, що поняття «соціальний», «соціальне» в науці має різні інтерпретації, але усі вони містять посилання на ефект спільного, який виникає в процесі свідомої взаємодії індивідів. Даний термін в науці має два значення. У широкому розумінні «соціальний» застосовується як синонім терміна «суспільний». У вузькому значенні термін «соціальний» означає тільки ті аспекти суспільного, які визначаються становищем людей у соціальній структурі суспільства, відносинами між соціальними групами та між людьми як представниками різних класів, націй та інших соціальних груп [19, с. 5–6].

Отже, соціальне право – це підсистема, яка виступає одночасно елементом системи соціальних та правових відносин, а також поєднує ці дві окремі категорії.

У сучасній практиці правових відносин відсутні чіткі критерії та підходи до розмежування соціальних прав від загальної системи прав людини, що негативно позначається на забезпеченні соціальних прав людини на практиці. Витоками такої проблеми є похідні від неї проблеми, які у теорії проявляються у відсутності єдиного тлумачення і розуміння соціальних прав людини, а також кола тих прав, які є соціальними.

На сучасному етапі розвитку юридичної науки відсутнє чітке окреслення рамок, які б визначали, що саме є соціальними правами і які права потрібно відносити до категорії соціальних прав. Проблема обумовлена тим, що соціальні права розглядаються в контексті загальної концепції прав людини, не маючи виокремлення та не маючи можливості зайняти відповідне місце в загальній теорії прав. Це дає реальну підставу спрощеного розуміння соціальних прав до терміна «права людини», яке має, наприклад, таке тлумачення «гарантована законом міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства в змозі забезпечити її існування і розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей» [17].

Така прогалина дає підставу на існування тверджень про те, що соціальні права не відповідають встановленим критеріям, які б відокремлювали соціальні права від таких прав, як цивільні, політичні або громадянські. Так, британський науковець М. Кренстон визначив відповідні ознаки, які дають можливість надавати певним нормам поведінки статусу прав. Такими ознаками М. Кренстон визначає: фундаментальність і універсальність, юридична визначеність, чіткість та зрозумілість для тих, хто їх захищає і впроваджує, можливість виконання відповідальною стороною своїх зобов'язань. Враховуючи такі критерії, права, що містяться у переліку Міжнародного пакту про соціальні і культурні права, не можуть претендувати на статус прав. Поясненням такого твердження є те, що дуже часто явища, що сприймаються як фун-

даментальні права, є лише практиками, притаманними для систем з розвинутою економікою. Наприклад, оплачувана відпустка, безкоштовна вища освіта, право кожної людини на поліпшення умов життя. Також існує думка про те, що соціальні права – лише заявка на прагнення та цілі, а не власне права як такі [22, с. 41].

Водночас, на противагу таким твердженням в науці існує й інша точка зору, яка відбиває схильність до позитивного розуміння соціальних прав як окремої системи прав, існування якої є так само необхідним, як цивільні, політичні права та інші.

У Великому енциклопедичному юридичному словнику за редакцією академіка Ю. С. Шемшученка соціальні права особи визначені як громадські права в соціальній сфері, що полягають у можливості набуття соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їх захисті або вчиненні певних дій у цій сфері. До соціальних прав автор відносить права: на працю, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Сукупність соціальних прав становить систему соціального права. За допомогою цього права реалізується соціальна функція держави [2, с. 829].

Колектив авторів Популярної юридичної енциклопедії визначає соціальні права особи як можливості людини і громадянина забезпечити належні соціальні умови життя, а саме: право на працю та її вільний вибір, відпочинок, охорону здоров'я, житло; право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника тощо; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї родини (харчування, одяг, житло); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів [13, с. 445].

В зарубіжній енциклопедичній літературі існує своє розуміння та тлумачення соціальних прав людини.

У Великому юридичному словнику за редакцією А. Я. Сухарева під соціальними правами особи розуміють «сукупність конституційних прав людини (або лише громадян конкретної держави), що дають їй можливість претендувати на отримання від держави певних матеріальних благ». До соціальних прав уналежено право на соціальне забезпечення, право на освіту, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на житло, особливі права дитини та права інвалідів. Проте зазначено, що соціальні права закріплюються без визнання можливості їх судового захисту» [1, с. 708].

У соціології соціальні права – це права на виплати із соціального забезпечення, що існують у найбільш розвинутих суспільствах для всіх громадян [4, с. 334].

П. М. Рабінович звертає увагу на те, що з такими поняттями, як «соціальний захист» і «соціальне право», тісно пов'язане поняття «соціальні права». Науковець вказує на те, що всі права людини є соціальними у тому значенні, що «вони обумовлені соціумом, суспільством як за змістом та обсягом, так і за засобами їх здійснення». І якщо керуватися таким твердженням, то інших, не-соціальних прав взагалі не існує. П. М. Рабінович визначає соціальні права як можливості людини забезпечити своє існування та розвиток із соціальних джерел завдяки соціальному утриманству, тобто на основі застосовуваного за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціально-аліментарного методу регулювання [11].

Особливий інтерес складає те, що науковець до соціальних прав відносить такі специфічні права, як: право власності на засоби виробництва, здобуття професії;

вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови та справедливу оплату праці; відпочинок і дозвілля [12, с. 12].

Доктор юридичних наук В. Д. Первалов визначає соціальні права як можливості індивіда, що забезпечують його життя, людську гідність та свободу діяльності в усіх сферах суспільного життя [18].

На думку В. П. Колісника, соціальні права людини слід розглядати як закріплені в Конституції і гарантовані державою можливості кожної людини і громадянина вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, так і суспільних інтересах [9, с. 96].

У цілому, аналіз наукових досліджень свідчить про те, що соціальні права здебільшого розглядаються як невід'ємне право людини на гідне життя. Тому деталізація соціальних прав тісно пов'язана з використанням економічних факторів суспільного життя. Звичайним є тлумачення соціальних прав у контексті категорії соціально-економічних прав. Це має прояв або в хибному розумінні та розмежуванні соціальних та економічних прав, або в їхньому невід'ємному поєднанні.

Відносно питання про розмежування соціальних прав від економічних прав, важливі аспекти відтворює стаття в юридичній енциклопедії за редакцією Б. Н. Топорніна. В даній енциклопедії зазначається єдиний термін – «соціально-економічні права», який тлумачиться як права другого покоління, що стосуються підтримки і нормативного закріплення соціально-економічних умов життя індивіда, його соціальної захищеності. Далі авторами зазначається та деталізується, що економічні права забезпечують людині вільне розпорядження основними факторами господарської діяльності, до них належать: право на працю; право на власність, право на підприємництво; право на страйки тощо. Соціальні права забезпечують людині гідний рівень життя та соціальну захищеність. До таких прав належить право на соціальне забезпечення, право на достатній рівень життя, психічне і фізичне здоров'я, право на найвищий досягнутий рівень психічного і фізичного здоров'я, право на житло, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право громадян на сприятливе навколишнє середовище та інше [21].

Ж. Пустовіт в своїй дисертаційній роботі наводить таке визначення соціальним правам людини: «можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися певними благами та послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати їх в порядку, межах, формах і у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [15].

Дослідник Ю. А. Дмитрієв вважає, що у сучасних умовах розвитку демократичних держав соціальні та економічні права повинні розглядатись як спосіб забезпечення фундаментального права людини і громадянина на гідне життя і являють собою комплексний конституційно-правовий інститут, що є невід'ємним елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також однією з найважливіших основ конституційного ладу країни [6].

До питання про сутність та зміст соціальних прав людини С. М. Прилипко зазначає, що соціальні права особи, їх визнання, закріплення, дотримання, охорона і захист структурно є потужним комплексом принципів і норм, що регулюють широкий спектр суспільних відносин [14, с. 272].

Французький правознавець, доктор права, експерт Ради Європи і Всесвітньої організації охорони здоров'я

Н. Дельпере вважає, що «соціальні права особи встановлюються з тим, щоб забезпечити кожному безпечно існування. Ці права мають дозволяти кожному таке існування, яке характеризується можливістю самовираження і виключає усунення з суспільного життя. Вони спрямовані на забезпечення свобод, рівності та гідності людської особистості, якими б не були економічні та соціальні умови, вік і стан здоров'я громадянина» [3, с. 35].

В Робочому документі Генерального директорату Європейської комісії з наукових досліджень основні соціальні права – це права, на які громадянин має право, які він може реалізовувати лише в своїх відносинах з іншими людьми як член групи, і які можуть бути ефективно реалізовані тоді, коли держава виступає захисником людського середовища. Соціальні права є необхідним доповненням до цивільних прав і свобод, оскільки останні не можуть бути використані без мінімального соціального забезпечення. На відміну від цивільних прав і свобод, соціальні права – це не досягнута свобода від держави, а свобода, яка досягається за допомогою держави [10].

Аналізуючи визначення соціальних прав, стає очевидним взаємодія двох суб'єктів, без яких неможливе існування даної категорії прав. Такими суб'єктами виступають людина та держава. Заслужує увагу на, що специфіка соціальних прав полягає в тому, що, як зазначає В. Шаповал, «закріплення в чинних конституціях соціальних прав людини супроводжуються цілим рядом нормативних приписів, які накладають на державу обов'язок щодо здійснення певної позитивної діяльності, спрямованої на реалізацію того або іншого соціально-економічного права» [20].

Щодо особливостей соціальних прав існує думка, що соціальні права являють собою не окрему категорію прав, яка виникла безпосередньо у зв'язку із взаємодією і розвитком суспільства. Так, І. Сенюта визначає соціальні права похідними від класичних прав, здебільшого від особистих прав. І. Сенюта тлумачить право на охорону здоров'я, що входить до соціальних прав, як конкретизацію права на життя, тому що воно відображає загальнолюдські цінності турботи про збереження фізичного і психологічного здоров'я, слугує фундаментом для формування людини як особистості у фізичному, а також психоемоційному відношенні. Відсутність турботи з боку держави руйнує особу [16, с. 125].

Узагальнюючи різні підходи до визначення соціальних прав, доходимо висновку про те, що предметом соціальних прав у широкому розумінні цього поняття є права людини у системі загальносуспільних відносин, таких як: економічні, соціальні, політичні, духовні. Поняття «соціальні права» у його вузькому розумінні охоплює права людини у сфері соціальних відносин, що складаються з приводу розподілу соціальних ролей та статусів.

Важливою особливістю соціальних прав є те, що їх реалізація можлива лише за наявності певних умов.

По-перше, як вже зазначалося вище, соціальні права виникають в результаті взаємодії двох суб'єктів – людини та держави. Така взаємодія передбачає не утримання держави від тих чи інших дій, так би мовити невтручання, а навпаки, активну участь в соціальному житті населення. Іншими словами, на державу покладено обов'язок створення належних умов для забезпечення соціально-го захисту населення, його розвитку та безпеки.

Другим важливим аспектом реалізації соціальних прав є їх тісний зв'язок з економічним станом в країні. Забезпечення соціальних гарантій перш за все пов'язано із спроможністю держави їх реалізації. Відповідно до

закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму [7]. Взаємозв'язок виражається в тому, що реалізація державних соціальних гарантій здійснюється за рахунок бюджетних коштів. З приводу цієї особливості існують певні негативні думки, які виражаються в ідеї, що соціальні права є обтяжливими для держави, так би мовити дорогими для уряду [22]. Так, частково ця теза є вірною. Але обов'язок держави виражається у створенні сприятливих умов для гідного існування громадян, реалізації та забезпечення їх соціальних прав, а не в обов'язку повного матеріального забезпечення їх потреб. Це є суттєвою різницею.

Невід'ємною особливістю є також те, що соціальні права потребують окремого законодавчого закріплення та конкретизації.

➤ Результати даного дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

1. Соціальні права є важливим елементом існування людини в суспільстві – на різних рівнях життєдіяльності суспільства виникають соціальні відносини, які породжують відповідну поведінку, яка, в свою чергу, потребує регулювання.

2. На сьогодні серед дослідників різних наукових галузей відсутнє єдине розуміння поняття «соціальні права». Вищезазначені підходи розуміння поняття можна розподілити на певні групи, які охоплюють схожі інтерпретації розуміння. До першої групи слід віднести підходи, які під соціальними правами розуміють право людини, що відповідає інтересам особи, є законодавчо закріплене й існує для забезпечення людини їй необхідних благ. Слід зазначити, що дані підходи поділяють права на громадські та конституційні. До другої групи належать підходи, які інтерпретують соціальні права як відповідні можливості людини. В третій групі підходів акцент робиться на безпосередній участі держави в реалізації можливостей людини. До четвертої групи підходів належать ідеї, стосовно яких соціальні права є способами забезпечення, а також становлять конституційно-правовий інститут.

3. У практиці державно-управлінських відносин усталюється розуміння соціальних прав як сукупності конституційних прав людини (або лише громадян конкретної держави), що дають їй можливість претендувати на отримання від держави певних матеріальних благ.

4. Підсумовуючи вищевикладене, на нашу думку, можна зробити висновок, що соціальні права – права, на які людина має безпосереднє право, що виражається у можливості набуття соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їх захисті або вчиненні певних дій у цій сфері, а також у забезпеченні належних соціальних умов життя шляхом гарантування та забезпечення цих прав з боку держави.

У контексті вищевикладеного, подальшого наукового розроблення потребують питання аналізу міжнародних стандартів в галузі соціальних прав людини.

Література.

1. Большой юридический словарь [под ред. А. Я. Сухарева]. – М. : Инфра-М, 2007. – 858 с.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.

3. Дельпере Н. Защита прав и свобод граждан преклонного возраста / Николь Дельпере ; [пер. с франц. Л. М. Энтина]. – М. : Изд-во «Деловая книга», 1993. – 277 с.

4. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collisns) / Д. Джери. – М. : Вече, АСТ, 1999. – 528 с.

5. Джонсон Алан Г. Тлумачний словник з соціології / Алан Г. Джонсон ; [пер. з англ. ; за наук. ред. В. Ісаїва, А. Хоронжого]. – Львів : Видавничий цент Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. – 480 с.

6. Дмитриев Ю. А. Право человека на достойную жизнь как конституционно-правовая категория // Конституционный строй России / Отв. ред. Козлов А. Е. – М.: ИГП РАН, 1996. – Вып. 3. – С. 62.

7. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.

8. Козловець Є. А. Соціологія : словник термінів і понять / Є. А. Козловець, Є. А. Біленький. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.

9. Конституційне право України: Підручник / За ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

10. Офіційний сайт Європейського парламенту. Робочі документи [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/soci/pdf/104_en.pdf.

11. Рабінович П. М. Соціальне право: деякі питання загальної теорії [Електронний ресурс] / П.М. Рабінович // Право України – 2003. – № 1. – С. 103–106. – Режим доступу: <http://www.info-pressa.com/number-2-36.html>.

12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник] / Рабінович П. М. – Харків : Консум, 2002. – 160 с.

13. Популярна юридична енциклопедія / [кол. авт.: Гіжевський В. К., Головченко В. В., Ковалевський В. С. та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 529 с.

14. Прилипко С. М. До питання соціальних прав людини / С. М. Прилипко // Держава і право : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 40. – С. 271–277.

15. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні. Автореф. дис. канд. юридичних наук 12.00.02 – конституційне право / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – С. 6.

16. Сенюта І. Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я : [монографія] / Сенюта І. Я. – Львів : Астролябія, 2007. – 224 с.

17. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун ; [пер. з рос.]. – Харків : Консум, 2006. – 656 с.

18. Теория государства и права / Отв. ред. В. Д. Первалов. – М.: НОРМА, 2006. – С. 304.

19. Управління соціальними і гуманітарним розвитком: навч. посіб. / [авт. кол.: В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, Е. М. Лібанова та ін.] ; за аг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського: у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.

20. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави // Право України. – 2004. – № 5. – С. 16.

21. Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Топорнин Б. Н. – М. : Юристъ, 2001 – 1272 с.

22. Beetham D. What Future for Economic and Social Rights? – [Електронний ресурс] // Political Studies, 1995. – Pp 41–60. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9248.1995.tb01735.x/pdf>.